

MARTOS LEVENTE
BALÁZS

Igazságosság és irgalmasság

A Rómaiakhoz írt levélben

1973-ban született Szombathelyen. Tanulmányait Budapesten, majd Rómában és Jeruzsálemben végezte. Katolikus pap, jelenleg a Győri Hittudományi Főiskolán a Szentírásstudományi Tanszék oktatója. Legutóbbi írását 2015. 12. számunkban közzöltük.

Amikor két olyan gazdag és súlyos fogalom feszültségével küszködünk, mint amilyen az igazságosság és az irgalmasság, nyilvánvalóan szükséges, mégsem elégséges a fogalmak jelentésének tisztázása. Úgy tűnik, a fogalomtisztázás mintegy kristályszerkezetbe merevíti azt, ami történetnek, életnek indult. Isten szava történetet indított el. Amikor igazságosságról és irgalomról beszélünk, nem felejthetjük el, hogy mindkettőre komolyan rá is szorulunk, s hogy a bibliai kinyilatkoztatás tanúságtevői mindkettőről tapasztalattal is rendelkeztek.

Az irgalomról beszélve önkéntelenül is az az érzésünk támad, hogy különös értéke van a személyes tapasztalatnak. Talán érdemes felidéznünk Jézus rövid példázatát, amelyet egy farizeus házában mondott, egy bűnös nő érkezését és szerető gesztusait követően (vö. Lk 7,39–43). A történet két adósról szól. Az egyiknek sokat engedtek el, a másiknak keveset. Az, akinek sokat engedtek el, most jobban szereti urát — mondatja ki a mester a példázat tanúságát vendéglátójával (7,43). Azután Jézus a maga részéről hozzáteszi a történet másik olvasatát is: „Akinek keveset bocsátanak meg, kevésbé szeret” (7,47). Úgy látszik, Jézus is tudja, hogy az élet szeretet, és a szeretet irgalmában tanulható.

Az igazságosságról és irgalmasságról most Pál apostolt akarjuk kérdezni. Gyakran gondolunk rá úgy, mint aki maga is irgalmat nyert és kegyelmet talált (vö. Zsid 4,14). Első kérdésünk az lesz, vajon Pál úgy értelmezte-e saját megtérését, mint Isten irgalmasságának tényét. Ha ezt sikerült valamennyire megválaszolni, akkor igyekezünk majd feltárni, mikor, milyen más összefüggésben beszélt Pál Isten irgalmasságáról, milyen történetre hivatkozott, és milyen történetet akart elindítani. Ebből a szempontból a Rómaiakhoz írt levélre támaszkodunk majd.

**Pál apostol a saját
megtéréséről**

Hogyan tekintett tehát Pál apostol a saját meghívására vagy megtérésére? Vajon Isten irgalmát látta-e benne? Pál korai, „nagy” leveleinek tanúságtétele nem egyértelmű. A Korintusiaknak írt első levélben, az 1Kor 15,8–10 szövegében például olvasunk arról, ahogy Pál a feltámadt Krisztussal találkozó sorában végül, utolsóként és „legkisebbként” önmagát is megemlíti. Szóba hozza azt is, hogy üldözte „Isten egyházát”, és ezért nem is méltó arra, hogy apostolnak nevezzék. „De — folytatja — Isten kegyelméből vagyok az, ami vagyok, és nekem juttatott kegyelme nem volt hiábavaló” (1Kor 15,10). Isten kegyelme — itt az eredetiben a *kharisz* szó szerepel — Pál önazonos-

ságának alapja lett. Biztos abban, hogy Isten kegyelme méltatlansága ellenére is megtartja őt apostoli küldetésében, sőt a többi apostolnál is bőségesebb munkálkodásban.

Ugyanebben a levélben valamivel korábban, a házasságról és a szüzekről szóló 7. fejezetben Pál „irgalmazott embernek” mondja magát, ebben az esetben a görög *eleeó* szó melléknévi igenévi formáját használva (*éleémenosz*). A mondat egésze így hangzik: *„A szüzekre nézve nincs parancsom az Úrtól, tanácsot azonban adok, mint aki irgalmasságot nyertem az Úrtól, hogy hitelt érdemeljek”* (1Kor 7,25). Nem egészen egyértelmű, hogy Pál itt megtérésére, Krisztushoz fordulására gondol, vagy inkább küldetésének tényére, az üzenet hiteles közvetítésére. A „parancs”, a „tanács” (vélemény), a „hitelesség” kérdése mind arra vonatkozik, hogy Isten üzenetének közvetítése azért lehetséges, mert Isten irgalmas. Pál mindenesetre „irgalmazottnak” nevezi magát, a küldetése, léte valamiképpen Isten irgalmából fakad.

Harmadikként a Timóteusnak írt első levél egy szöveg helyére hivatkozunk (1Tim 1,12–17). A két szempont, az „irgalmat nyert élet”, vagyis a bűnök bocsánata, illetve az új küldetés itt egyértelműen összefonódik. A korábbi üldözött és káromló irgalmat nyert, Isten túlcsonduló kegyelmét. Az egyéni tapasztalat hitvallásszerű kijelentése, a tanúságtétel logikáját fürkésző szóvá alakul (1,15–16): *„Igaz beszéd ez, s teljes hitelt érdemlő: azért jött el Krisztus Jézus erre a világra, hogy üdvözítse a bűnösöket. Ezek között az első én vagyok. De éppen azért találtam irgalmasságot, hogy Krisztus Jézus rajtam, az elsőn mutassa meg egész hosszantűrését, okulásul azoknak, akik hinni fognak benne az örök életre.”*

Irodalom- és teológiatörténeti érvek alapján számos kutató megkérdőjelezi a lelkipásztori levelek közvetlen páli eredetét, vagyis arra gondolnak, hogy ezeket, köztük a Timóteusnak írt első levelet nem maga Pál, hanem valamelyik tanítványa írta. A mi szempontunkból ez csak annyiban érdekes, hogy a mondottakban felsejlő lassú fejlődést, amely az irgalomban a bűn megbocsátását, a Krisztusban végbevitt megváltás gyümölcsét, és ennek következményeként a tanúságtétel és küldetés lehetőségét látja, magának Pálnak tulajdonítjuk, mintegy idős korának, elmélyült tapasztalatának, vagy annak a helyzetnek, amelyben halála után azok a tanítványai voltak, akik mesterük egész „végigfutott pályáját” kívánták megérteni (vö. 2Tim 4,6–8). A két lehetőséget csak halovány határvonal választja el. Kétségtelen, hogy Pál úgy jelenik meg már az újszövetségi hagyományban is, mint akinek különleges joga és kötelessége, hogy Isten irgalmát és kegyelmét, „Krisztus Jézus hosszantűrését” hirdesse.

Vajon ugyanezek a szempontok kerülnek előtérbe, amikor Pál közösségekkel kapcsolatban érvel? Milyen szerepet játszik az irgalmasság és igazságosság a közösségi életben, amellyel kapcsolatban Pál szintén olyan gyakran megnyilatkozik? Ahogy a következőkben a Rómaiakhoz írt levél elemzéséből látni fogjuk, Isten irgalmát Pál nemcsak személyes értelemben, hanem a közösségi életben, sőt az üdvösség történetének nagy távlatában is különleges tényezőnek tartotta.

A hit általi megigazulás

A Rómaiakhoz írt levelet általában a megigazulás kérdése miatt tartjuk számon úgy, mint Pál apostol teológiájának summáját. Pál, hangzik el újra meg újra, itt mondta ki a kereszténység lényegét: Isten Jézus Krisztus megváltása által a bűnös embert igazzá teszi (vö. Róm 3,21–28). A hit általi megigazulás már a levél kezdetén, a tételmondatként is értelmezhető Róm 1,16–17-ben megjelenik: „*Nem szégyellem ugyanis az Evangéliumot, mert Isten ereje az mindenkinek az üdvösségére, aki hisz, elsősorban a zsidónak, aztán a görögnek. Mert Isten igazsága nyilvánul meg benne, amely a hitből hitre vezet, amint írva van: »Az igaz a hitből él.«*” Érdekessé, hogy a levél befejezése újra felidézi a „zsidók” és a „görögök” csoportjait, illetve Isten igazságát. A levél végén ugyanis, amikor már csak a konkrét tervek és az üdvözlések hosszú sora van hátra (15,14–16,23), Pál nyilván tudatosan összefoglalja levelének legfontosabb gondolatait. A Róm 15,8–9-ben ezt olvassuk: „*Azt mondom ugyanis, hogy Krisztus Jézus a körülmételek szolgája lett, hogy bebizonyítsa Isten igazmondását, megvalósítva az atyáknak tett ígéreteket; a nemzetek azonban irgalmasságáért dicsőítik Istent, amint meg van írva...*” Az „atyák”, akik ígéretet kaptak, a levél bevezetőjében említett „zsidók”. A „nemzetek” pedig nyilvánvalóan a „görögök”, vagyis a pogányok. Feltűnik az is, hogy Pál már nem igazságról és megigazulásról (*dikaioszüné*), hanem „igazmondásról” (*alétheia*) és „irgalmasságról” (*eleosz*) beszél, ez utóbbit kifejezetten a pogányokhoz kapcsolva.

Pál nem véletlenül beszél zsidókról és görögökről. Levelének befejezése konkrét szeretetet sürget, amelynek a két csoport között kell megnyilvánulnia: „*Fogadjátok el tehát egymást, ahogyan Krisztus is elfogadott titeket Isten dicsőségére*” (Róm 15,7 — az előbbi versek bevezetéseként). A zsidók és a görögök itt a közösség két csoportját (is) jelentik, olyan krisztushívókat, akik azelőtt zsidók, illetve pogányok voltak. Az igazságosság és irgalom itt tehát a közösséget illető tényként jelenik meg, egyfajta közösségi (politikai?) teológia részeként, nemcsak a felebaráti szeretet személyes indokaként, hanem a közösség egymással feszültségben álló csoportjainak kiengesztelődését célozva.

A Rómaiakhoz írt levél születésének körülményei

Hogy ezt a helyzetet megértsük, röviden föl kell idéznünk, milyen helyzetben keletkezik a Rómaiakhoz írt levél. Pál igen összetett helyzetben van, amikor levelét megírja. Keleti missziója lényegében lezárult, tervei között szerepel, hogy a Földközi-tenger medencéjének nyugati vidékére induljon. Ugyanakkor előbb még szeretné elvinni adományait Jeruzsálembe, és valószínűleg tudatában van, hogy ajándekát — a hellén közösségekben végzett gyűjtés eredményét — nem feltétlenül fogadják majd igazi szeretettel (vö. Róm 15,14–33). Mivel Pál ilyen kettős helyzetben van, nem tudhatja azt sem, hogyan fogadja majd őt a római közösség. Sokan megkérdőjelezik az „ő evangéliumát”, elveit, tanítását keleten. Vajon követőihez vagy ellenfeleihez csatlakoznak majd a rómaiak? Hozzá jön még, hogy Pál tud a római közösség belső feszültségeiről. A levél 13–14. fejezeteiben nem véletlenül beszél olyan sokat a kölcsönös szeretet kérdéséről, és nem véletlenül az sem, hogy a Korintusiakhoz írt levélhez hasonlóan itt is szóba ke-

rülnek a „gyengék” és az „erősek”, azok, akik a mindennapi életben aggályosan tartanak bizonyos étkezési előírásokat, illetve azok, akik minderre ügyet sem vetnek. Kapcsolatukat bizonyosan megnehezítette Klaudiusz császár rendelete is, amellyel számos zsidót kiűzött Rómából. Pálnak sok ismerőse van a közösségben. Talán bizalmukat is keresi, rajtuk keresztül pedig az utat mindenkihez, amikor mintegy negyven nevet idéz a levél 16. fejezetében.

A levél felépítése

Milyen stratégiát választ Pál ebben a helyzetben? Mit tehet, hogy Róma krisztushívői elfogadják őt és az Evangéliumot, és közben lehetőleg egymással is kibéküljenek? Hogyan jut el az igazságosság megemlégtetésétől addig, hogy joggal és valódi reménnyel utalhasson Isten igazmondására, illetve Isten irgalmára a levél befejezésében? A levél felépítése tulajdonképpen pontos választ ad erre kérdésre. A levél 1–8. fejezetei a zsidók és pogányok számára egyként megmutatózó isteni igazságosságot részletezik, mégpedig személyes síkon, minden egyes emberre nézve, legyen zsidó vagy pogány származású. Mindenki vétkezett, állítja a Róm 3,23, de Isten a törvény és próféták által előkészített módon, ugyanakkor teljesen új kezdeményezéssel Krisztusban kimutatta igazságosságát. Éppen ezért a remény is közös. Semmi és senki nem szakíthat el Krisztus szeretetétől (vö. Róm 8,31–39). A személyes megigazulás, megváltottság kérdése ugyanakkor nem teszi fölöslegessé a közösség sorsának kérdését sem. Erről szólnak a levél 9–11., illetve 12–14. fejezetei. Sőt ahhoz, hogy hitelesen biztathasson a közösségi elfogadás megvalósítására (12–14), Pálnak szüksége is van arra, hogy mind egyéni, mind közösségi szinten tudatosítsa Isten kegyelmének és irgalmának valóságát.

Kegyelem és irgalom

A kegyelem (*kharisz*) és irgalom (*eleosz*) fogalmának váltakozása a Rómaiakhoz írt levélben valószínűleg nem véletlen. Pál a levél nagy részében a kegyelem fogalmát részesíti előnyben. Gondoljunk csak a Róm 5,20 közismert állítására: „Amikor elhatalmasodott a bűn, túlaradt a kegyelem.” Az *eleosz* szó és igei alakjai a levélben nem fordulnak elő a 9. fejezetig, ahol azonban váratlanul többször is találkozunk vele (Róm 9,15; 9,23; 11,31). A rokon értelmű *oiktirmosz* (irgalom, kegyelem) és igei alakja is itt fordul elő (Róm 12,1; vö. 9,15). Pál választásának okát kétféleképpen közelítik meg az értelmezők. Pál talán azért kerülte az *eleosz* kifejezést (a Római levélen kívül még a Gal 6,16-ban szerepel), mert ezt a görögség egyszerűen „sajnálattal” értette, s ezért a pogány világ került. A *miseriordia* a latinok számára is pusztán „sajnálattal” jelentett, és arra intettek, hogy a bajba jutott emberen a másik ne sajnálkozzon, inkább segítsen rajta (például Seneca: *De Clementia*, II 6,2–4).¹ Pál csak akkor tett kivételt, vagyis akkor használta az *eleosz* szót, ha hatásosan akart hivatkozni valamilyen szentírási helyre, ahol magának a kifejezésnek is fontos szerep jutott. A Gal 6,16 „béke és irgalom” párosa mögött az ároni áldás részlete sejlik fel (vö. Szám 6,24–26). A Róm 9,15 viszont szó szerint idézi a Kiv 33,19-et: „Irgalmazok annak, akinek irgalmazok, és könyörülök azon, akin könyörülök.”

¹Lásd Cilliers Breytenbach: *Charis and eleos in Paul's Letter to the Romans*. In Udo Schnelle (szerk.): *The Letter to the Romans*. (BETL 226) Peeters, Leuven – Walpole, MA, 2009, 247–277.

„Irgalmazok annak,
akinek irgalmazok” —
„Vagyok, aki vagyok”

Ez a mondat önmagában, „mai füllel” nehezen érthető. Vajon mit jelent és milyen összefüggés áll mögötte? Melyik az a bibliai szakasz, amely olyan meghatározó volt Pál számára, hogy az irgalom (*eleosz*) szóval együtt ezt a szakaszt is fel akarta idézni? Ez a rejtélyes mondat valójában két bibliai történetet idéz fel. Közvetlenül a Kiv 32–34 összefüggését, Izrael bűnének és Isten irgalmának történetét, amelyet általában az aranyborjú történeteként ismerünk. Hogy jobban érthessük Pál érvelését, ezt a történetet valamivel részletesebben is fel kell tárnunk. Közvetetten viszont egy másik esemény és vele egy másik bibliai mondat is megjelenik Pál kijelentésében, mégpedig a Kiv 3,14 híres szöveghelye, Isten nevének kinyilatkoztatása Mózes meghívástörténetében: „Vagyok, aki vagyok.”

Kezdjük ez utóbbival! Ha az „irgalmazok annak, akinek irgalmazok” kijelentést a „vagyok, aki vagyok” istennévvel hozzuk összefüggésbe, jelentése alapvetően megváltozik. Mai nyelvérzékünk számára az „irgalmazok annak, akinek irgalmazok, könyörülök azon, akin könyörülök” mondat egyfajta önkényt, vagy legalábbis megkérdőjelezhetetlen tekintélyt és akaratot sugall. A páli összefüggésben a két testvér, Izsák és Ézsau közötti választás témája is mintha ezt jelezné (vö. Róm 9,13). Amint azonban Isten neve, a „vagyok, aki vagyok” lefordítható, sőt lefordítandó és átalakítandó, úgy kell átalakítani ezt a másikat, Kiv 33,19-ben őrzött mondatot is, hogy érthető legyen. Isten az, aki van, vagyis az, aki intenzíven létezik, az, aki majd megmutatja, hogy valóban jelen van, amikor csak szükség van rá. A héber igeidők tulajdonképpen megengedik, hogy az istennevet úgy fordítsuk, „vagyok, aki leszek”, vagyis: az vagyok, aki veled leszek, majd meglátod, hogy veled leszek!

Ha ehhez hasonlóan értelmezzük a Kiv 33,19 kijelentését, akkor az Isten irgalmasságának dinamikus megnyilatkozását ígéri. Azt ígéri, hogy Isten önnön lényegét irgalmasságában fogja feltárni, valahányszor arra valóban szükség lesz. Isten így, éppen az irgalmasságban *lesz* az, aki *van*. A Mózesnek mondott szavak ilyen értelmezése azért is hihető, mert a Kiv 33,19 után nem sokkal, a Kiv 34,6-ban Isten lényegi tulajdonságainak újabb közlése következik: „Az Úr, az Úr, irgalmas Isten és könyörülő, hosszan tűrő, nagy könyörületeségű és hűségű.” A sokféle elnevezés mintha arra utalna, hogy Isten lényege a tulajdonságok oldaláról nézve is csak megközelíthető, teljesen soha ki nem mondható. Isten pedig leginkább akkor „közelíthető meg” az ő irgalmasságában, amikor valaki, ebben az esetben Izrael egész közössége, bűnben van.

És a mondat közvetlen szövegösszefüggése, az aranyborjú története?² A Kiv 32–34 összefüggése pontosan az a történet, amelyben Izraelnek talán a leginkább szüksége volt — legalábbis a Tóra, Mózes öt könyvének összefüggésén belül — Isten irgalmasságára. Izrael az ellen az Isten ellen vétkezett, amellyel éppen szövetséget kötött, s aki Mózes által éppen most akarta átadni a „bizonyosság tábláit”, vagyis a törvényt, Isten legfőbb ajándékát népének. Különösen a Második Törvénykönyv és a benne képviselt teológia tekintette a legfőbb bűn-

²Lásd ehhez John M. G. Barclay: „I will have mercy on whom I have mercy”: *The Golden Calf and Divine Mercy in Romans 9–11 and Second Temple Judaism*. Early Christianity 1 (2010) 82–106.

nek a bálványimádást. Az aranyborjú története időben valószínűleg hosszabb folyamatban alakult ki, mai állapotában mégis teljes egészé-
ként is értelmezhető úgy, mint az Isten irgalmaért való közbenjárás,
illetve Isten irgalmassága kinyilatkoztatásának története.

Mit jelent ez? Amikor a nép aranyborjút készít magának (Kiv 32,1–6), Isten büntetésre szánja el magát. Ki akarja irtani a népet, és helyette Mózes tenné nagy néppé (Kiv 32,10). Ezt a fenyegető, haragos ítéletet Mózes voltaképpen csak három lépésben tudja elfordítani Izrael népétől. Előbb rábírja Istent, hogy ne pusztítsa el a népet (Kiv 32,11–14), azután eléri, hogy Isten egy angyal vezetésével beengedje őket az ígéret földjére (Kiv 32,34; 33,1–4), és csak harmadszor kapja meg az újabb ígéretet, hogy Isten maga fogja bevinni az ő népét az ígéret földjére, vagyis visszaáll a szövetségi viszony Isten és a nép között (vö. Kiv 33,15–17).

Mózes a maga részéről három lépésben közbenjár, Isten viszont közben egyre világosabban nyilatkoztatja ki irgalmasságát, olyannyira, hogy végül saját nevéként, illetve saját tulajdonságaként mondja ki irgalmasságát, úgy, ahogy az imént már idéztük: „*Irgalmazok annak, akinek irgalmazok*” (Kiv 33,19), illetve „*Az Úr, az Úr, irgalmas Isten és könyörülő, hosszan tűrő, nagy könyörületességű és hűségű*” (Kiv 34,6). Isten tehát irgalmasnak bizonyul, és ezzel feltárja irgalmasságát.

Mit jelent mindez a Rómaiaknak írt levéllel kapcsolatban, és mit mutat meg Isten irgalmasságáról? Pál egy olyan történetre hivatkozik, amelyben az irgalmasságnak története van. A három lépés, a mózesi közbenjárás mind azt jelzik a Kivonulás könyvében, hogy az irgalmasság titok, Isten titka, amelyet el kell érni, amelyhez oda kell érni. Ami pedig ezek után talán nem is meglepő, hogy Pál apostol érve-
lése a Rómaiaknak írt levél 9–11. fejezetében ugyanígy egy történetre irányul, mégpedig a zsidók és pogányok párhuzamos, illetve közös történetére. Ahogy már említettük, Pálnak tekintettel kell lennie a közösségben támadt feszültségekre, a zsidóságból és a pogányságból megtértek feszültségére, ugyanakkor foglalkoztatja azoknak a zsidóknak a sorsa is, akik nem fogadták el, hogy Jézus a Krisztus. Ő viszont éppen azért hivatkozik az aranyborjú, illetve Mózes közbejárásának, sőt Isten irgalmasságának történetére, hogy ezt a történetet mintegy újraírhasssa, és a kereszténység meg a zsidóság közös útjának végpontjaként mutathassa be. Isten most azzal bizonyul irgalmasnak, hogy kegyelme a zsidóságon át elérte a pogányokat, de azzal is, hogy a pogányok megtérésével mintegy „iriggyé teszi” a zsidóságot, és így visszavezeti irgalmas önmagához, feltárja benne irgalmas önmagát (vö. Róm 11,28–32). Ahogy Mózes számára a közbenjárás folyamatának végén nyilatkozott meg Isten irgalma a maga teljességében, úgy a zsidóság „hazatérése” Istenhez, újabb találkozása a krisztushívőkkel Isten hűségének (az Atyáknak tett ígéreteihez) és egyben bünt megbocsátó irgalmának teljessége lesz.

Vajon nem igazságtalan Isten, amikor kiválaszt, amikor irgalmaz? — tette fel a kérdést Pál a 9. fejezetben (Róm 9,14). Az igazságosság és ir-

galmasság feszültségének kérdését ezzel közvetlenül Isten cselekvésében látja meg, ez alkalommal már nem az egyén bűneivel kapcsolatban — hiszen arra Krisztus megváltásában már megtalálta a választ —, hanem a közösség sorsát, mégpedig a zsidóság és pogányság történetét illetően.

A mózesi történetet felidézve Pál tulajdonképpen azt válaszolja, hogy az irgalomnak története van, és ez a történet magába foglalja Isten igazságosságát, bizonyos mértékig a bűn büntetését is. Isten mégis hűség marad kiválasztó szeretetéhez — ez héberül a *cheszed*, görögül pedig leggyakrabban a *kharisz*. Hűségének kezdete és végpontja mégis az irgalom, az *eleosz* vagy héberül *rachamim* — az együtt érző szeretet, amelyet a bűnösön még inkább meg tud mutatni, sőt, bizonyos értelemben a bűnösnek, a rászorulónak mutat meg leginkább, ahogy irgalmas önmagát Mózesen keresztül a népek, amely bűnösbe esett.

A Rómaiaknak írt levélben gyakran csak kiegészítésként, kissé mostohatestvérként kezeljük a 12–14. fejezetek intéseit. Mint más páli levelekben, a tanító részt itt is gyakorlati intések követik, mondjuk. Intő jel mégis, hogy nemcsak a 9., hanem a 12. fejezetet is könnyörgő hangon vezeti be az apostol. „*Kérlek tehát benneteket, testvérek, Isten irgalmasságára, hogy adjátok testeteket élő, szent, Istennek tetsző áldozatul. Ez legyen a ti ésszerű istentiszteletetek*” (Róm 12,1). Vajon hogyan illeszkedik ez a rész mindahhoz, amit eddig mondtunk?

Úgy tűnik, Isten irgalmasságának szükségszerűen meg kell mutatkoznia az emberi irgalmasságban is. A felebaráti szeretet, a bűnös iránti elfogadó, sőt megtérést célzó igyekezet, a másik tehetségének elismerése, a kölcsönös segítségnyújtás, egymás látszólagos gyengeségeinek elfogadása, az állami felsőbbiségekkel szembeni okos magatartás — hiszen ezeket sorolja itt Pál egymás után — mind-mind része annak a magatartásnak, amelyre talán csak az „irgalmazott” (vö. 1Kor 7,25) ember képes, aki ráadásul még olyan közösségben is él, amely ismeri az irgalmat. Az emberek egymás közötti irgalmassága csak akkor lehet ésszerű szeretet, sőt Isten iránti hódolat, ha valamiképpen Isten örök, hűségese szeretetének, és magához segítő irgalmának lenyomata.

Így nyilvánul meg Isten igazságossága és irgalmassága a Rómaiaknak írt levélben. Pál az igazságossággal kezd, amelyet egyszerre lát *igazmondásnak* (vö. Róm 3,1–8) és ugyanakkor igazságosságnak, a szent Isten cselekvő igazságának (vö. Róm 3,21–28). Isten betartja ígéreteit, amelyeket az atyáknak, vagyis a zsidó nép őseinek tett, és ezzel igazmondónak bizonyul. Váratlan, még a párhuzamosan futó utak fájaldalmát is (vö. Róm 9,1–2) magába foglaló irgalmát viszont a pogányok magasztalják. Átvitt értelemben az irgalom a levél utolsó szava, mert ez a történelem végső igazsága. Az igazság és az irgalom így nemcsak egyéni, hanem közösségi tapasztalat lehet. És nem az igazság meg igazságtalanság összemosását, nem a dolgok azonnali feloldását ígéri, hanem az irgalom útját, amelynek végén Isten várja az embert. Végül is azt, hogy lehet értelme, célja a történelem nagy kettősségeinek, emberi ésszel egyelőre fel sem oldható ellentmondásainak, Isten irgalmában.